

IŠSILAVINIMAS IR DARBAS

1965—1966 metais Vilniaus Valstybinio V. Kapsuko universiteto Sociologinių tyrimų laboratorija atliko tyrimą tema „Darbo turinio ir sąlygų poveikis darbininkų pažiūrai į darbą ir jų kultūriniam-techniam lygiui“¹. Tyrimui buvo panaudoti statistiniai duomenys, o taip pat medžiaga iš pasikalbėjimų su meistras ir darbininkais. Buvo apklausta maždaug 12% devyniolikos įmonių darbininkų. Straipsnyje pateikiamos kai kurios išvados apie siuvimo susivienijimo pagrindinės įmonės „Lelija“ ir verpimo-audimo kombinato „Audėjas“ darbininkų išsilavinimą. Apskaičiavimai rodo, kad pasirinktoji praba (atranka) minėtoms įmonėms yra pakankamai reprezentatyvi.

Išsilavinimo, kaip socialinės problemos, reikšmė, tur būt, nekelia abejonių. Vis dėlto verta pacituoti žymaus lenkų sociologo, Tarptautinės sociologų asociacijos prezidento prof. J. Ščepanskio samprotavimus šiuo klausimu: „Sociologijos išvystymui socialistinėse šalyse labai svarbią reikšmę turi pastangos, kurios čia dedamos, siekiant švietimo ir mokymo sistemą suderinti su ūkinių procesų ir visuomenės vystymosi, apamai paėmus, reikalavimais. (. . .) Socialistinių šalių sociologai, galimas daiktas, nepakankamai vertina šių klausimų svarbą. Būtina suvokti, jog socialistinės visuomenės raidoje mokymo sistema vaidina žymiai didesnę vaidmenį, negu bet kurios kitos visuomeninės formacijos raidoje. Todėl socialistinės visuomenės bendrosios teorijos sukūrimas žymiu mastu priklauso nuo to, kaip visapusiškai bus išnagrinėtas kompleksas problemų, susijusių su mokymo sistemos funkcionavimu, jos ekonominiais ir socialiniais rezultatais“².

Pagrindinė problema, kuri mus domino, tiriant išsilavinimą, buvo išaiškinti, kokie faktoriai skatina darbininkus mokytis ir kokie mažina jų

¹ Tyrimą atliko laboratorijos bendradarbiai M. Damidavičius, A. Mačiulis, L. Lisauskienė, A. Vosylūtė, Z. Juodka, A. Puntus, I. Lempertas.

² Ян Щепанский, Великая Октябрьская революция и развитие социологии, «Вопросы философии», 1967, № 10, стр. 103.

potraukį kelti savo išsilavinimą. Vadovavomės bendra hipoteze, kad darbininkų pažiūrą į mokslą lemia visų pirma jų darbas, jo turinys ir sąlygos; darbininkai jaučia didesnę poreikį mokytis ten, kur darbas sudėtingesnis, reikalauja daugiau techninių ir bendrų žinių, vadinasi, kur išsilavinimas yra efektyvesnis gamybinių rezultatų atžvilgiu; darbininkai realizuoja šį poreikį priklausomai nuo darbo sąlygų, o taip pat ir buitinių aplinkybių. Turėjome galvoje ir tai, kad šie stimulai mokytis tampa nevienodo intensyvumo motyvais įvairių tipologinių savybių darbininkams; potraukis mokytis formuojasi priklausomai nuo darbininko polinkių, jo kultūros, išsilavinimo, psichologinių ir kitų asmeninių savybių.

Bendrai hipotezei patikrinti pirmiausia pabandėme ištirti išsilavinimo efektyvumą. Čia ir bus kalbama kaip tik apie šią tyrimo dalį.

Dar trečiojo dešimtmečio pradžioje akad. S. Strumilinas atliko labai įdomius išsilavinimo efektyvumo tyrimus, tapusius klasikiniiais. Kiekvienas rašantis ar kalbantis šiuo klausimu paprastai mini S. Strumiliną. Deja, dažnai jo tyrimų rezultatai pateikiami nepakankamai tiksliai, o gal net ir nevisai sąžiningai. Nuorodos į juos dažniausiai naudojamos, siekiant pagrįsti apriorinį nusistatymą, kad bet kuriomis sąlygomis išsilavinimas duoda betarpišką ir labai didelį ekonominį, gamybinį efektą. Iš tiesų, S. Strumilinas ne tik įrodė, jog išsilavinimas labai paspartina kvalifikacijos ir darbo našumo kilimą, bet ir tiksliai apskaičiavo, koku masu išsilavinimo nauda viršija išlaidas švietimui³. Tačiau autoriai, kurie remiasi šiais tyrimais, paprastai ignoruoja du dalykus: pirma, kad anais laikais — pirmaisiais metais po Spalio — darbininkų išsilavinimas buvo labai žemas; dėl to S. Strumilinas buvo priverstas tirti darbininkus tik iki 5 klasių išsilavinimo, nes didesnio išsilavinimo darbininkų buvo tiek mažai, jog daryti išvadas apie juos buvo neįmanoma⁴; kita vertus, jo pateikti duomenys rodo, kad juo didesnis išsilavinimas, tuo mažesnę gamybinį efektą duoda tolesnis išsilavinimo kilimas. Ekstrapoliuodami jo duomenis aukštesniam išsilavinimo cenzui, tokiam, kuris būdingas dabartiniam mūsų darbininkui, gautume, matyt, išvadas, visai priešingas toms, kurias daro autoriai, įsitikinę besąlygišku ekonominiu išsilavinimo efektu. Tačiau ir tokia ekstrapoliacija būtų ne kiek ne labiau moksliška, negu aukščiau minėtas apriorinis nusistatymas, nes būtų ignoruojami didžiuliai poslinkiai gamybos technikoje, technologijoje, jos organizavime. Taigi, reikia ne doktrinieriškų schemų, o konkrečių tyrimų.

³ С. Г. Струмилин, Проблемы экономики труда, М., 1957, стр. 156, 163 и др.

⁴ Ten pat, p. 154—155.

Sociologiniai tyrimai, atlikti pastaraisiais metais įvairiuose šalies rajonuose, duoda daug vertingos medžiagos. Nustatyta, pavyzdžiui, kad įvairaus sudėtingumo darbu optimalus išsilavinimas yra labai skirtingas: maksimalus išsilavinimas toli gražu ne kiekvienu atveju yra kartu ir optimalus. Kai kuriose įmonėse (pvz., Vilniaus J. Vito Kailių apdirbimo įmonių susivienijime), remiantis empiriniais duomenimis, sudarytas normatyvinis išsilavinimo minimumas, būtinas įvairių specialybių darbininkams. Tenka vis dėlto konstatuoti, kad, vertinant išsilavinimo efektyvumą, dažnai daromos visiškai priešingos išvados. Maskvos Valstybinio V. Lenino Pedagoginio instituto Socialinių-ekonominių tyrimų probleminė laboratorija, pvz., laikosi nuomonės, kad šiuolaikinėmis sąlygomis darbininkų išsilavinimo efektyvumas, lyginant su akad. S. Strumilino tyrimų laikais, nepalyginamai padidėjo⁵. Tuo tarpu Ufos sociologas doc. N. Ajitovas, padaręs tyrimus Kazanės ir Ufos įmonėse, rašo, kad „nepastebima pastovios tendencijos gamybiniam rodikliams augti, kylant darbininkų bendrojo išsilavinimo lygiui“⁶. Taigi, reikalas toli gražu ne toks aiškus, kaip jis kartais vaizduojamas.

Kokius gi rezultatus gavome mes?

Išsilavinimo efektyvumui išaiškinti panaudojome tokią metodiką: pirmiausia apskaičiavome indeksus, apibūdinančius darbininko darbo efektyvumą⁷. Po to, sugrupavę darbininkus pagal išsilavinimą (faktoriais požymis) ir minėtus indeksus (rezultatinis požymis, rodiklis), apskaičiavome koreliacijos koeficientus tarp šių parametru; koeficiento dydis rodo atitinkamo ryšio stiprumą (koreliacijos koeficiento kitimo galimas intervalas nuo -1 iki $+1$). Gauti šie koeficientai:

1. Išsilavinimas ir darbo kokybė	— 0,221;
2. Išsilavinimas ir indeksas P (suvestinis indeksas, apibūdinantis normų vykdymą, darbo kokybę ir atsakingumą darbe)	— 0,201;
3. Išsilavinimas ir indeksas РИД (sintetinis indeksas, apibūdinantis darbo rezultatus, iniciatyvumą ir drausmingumą)	— 0,303.

⁵ И. Каплан, О влиянии общеобразовательного уровня рабочих на результаты их труда, «Вопросы экономики», 1966, № 5, стр. 131.

⁶ Н. А. Аитов, Влияние общеобразовательного уровня рабочих на их производственную деятельность, «Вопросы философии», 1966, № 11, стр. 26.

⁷ Šie indeksai buvo skaičiuojami pagal Leningrado universiteto Sociologinių tyrimų laboratorijos parengtą metodiką — žr. Социология в СССР, т. 2, 1965, стр. 180-196; Человек и его работа, М., 1967, стр. 66-73.

Koeficientai rodo, jog koreliacija čia silpnoka. Kiek stipresnis ryšys tarp išsilavinimo ir sintetinio indekso РИД rodo, jog išsilavinimas labiau reikšmingas darbininkų iniciatyvai ir drausmei, negu tiesioginiams darbo rezultatams. Be to, dviejų pirmųjų koeficientų palyginimas leidžia daryti išvadą, kad išsilavinimo poveikis darbo kokybei šiek tiek didesnis, negu normų vykdymui. Tačiau visais atžvilgiais šis poveikis labai nežymus.

Tolesnis analizės žingsnis buvo patikrinti, kaip kinta šis poveikis priklausomai nuo darbo turinio. Tuo tikslu mes sugrupavome darbininkus į penkias grupes pagal jų darbo sudėtingumą, mechanizavimo laipsnį ir kt. Pirmajai grupei priskyrėme darbininkus — gamybos proceso reguliatorius (remontininkai, šaltkalviai-surinkėjai ir pan.); antrajai grupei — darbininkus, dirbančius su mašinomis bei mechanizmais ir t. t., o penktajai grupei — rankų darbo darbininkus (krovikus, žemkasius ir kt.). Koreliacijos koeficientus šiuo atveju gavome tokius:

	Koreliacijos koeficientas	
	Išsilavinimas ir darbo kokybė	Išsilavinimas ir indeksas P
Pirmoji grupė	0,464	0,343
Ketvirtoji grupė	0,283	0,272

(Nagrinėjamosiose įmonėse kitų grupių darbininkų skaičius buvo nedidelis, todėl juos teko iš analizės išmesti.)

Lentelė aiškiai rodo, jog pirmoje grupėje išsilavinimo poveikis žymiai didesnis, nei ketvirtoje, t. y., kuo sudėtingesnis darbas, tuo išsilavinimo efektyvumas didesnis, ir, be to, sudėtingo darbo grupėje koreliacijos koeficientas tokio dydžio, kad galima neabejotinai kalbėti apie pastebimą išsilavinimo efektyvumą.

Tęsdami analizę, bandėme panašiu būdu sugretinti išsilavinimo, kvalifikacijos ir stažo (pagal specialybę) ryšį su tais pačiais parametrais. Štai kokie išėjo koreliacijos koeficientai:

Faktorinis požymis	Rezultatinis požymis	Darbo kokybė	Indeksas P	Indeksas РИД
Išsilavinimas		0,221	0,201	0,303
Tarifinė kategorija		0,451	0,263	0,305
Stažas		0,324	0,381	0,324

Dėl riboto atrankinės visumos dydžio mes šiuo atveju negalėjome diferencijuoti darbininkus pagal darbo turinį.

Plačiau nekomentuodamas lentelės duomenų, nurodysiu tik, kad beveik visais atvejais išsilavinimo poveikis pasirodė mažesnis, negu kitų faktorių. Tik su indeksu ПИД išsilavinimas koreliuojasi maždaug tokiu pat mastu, kaip ir kiti du faktoriai. Tai reiškia, kad išsilavinimo efektyvumas bendru atveju (nediferencijuojant pagal darbo turinį) labiausiai pasireiškia ne betarpiškai darbo našumo kilimu, o rezultatais, kuriuos labiau derėtų vertinti kaip socialinius, o ne ekonominius gamybos rezultatus.

Kita vertus, lentelė rodo, jog kiekvienas iš nagrinėjamų faktorių skirtingai veikia įvairius gamybos parametrus. Šalutinis šitokio sugretinimo rezultatas tas, kad ši metodika gali būti panaudota darbininkų gamybinės veiklos rezultatų modeliavimui. Sukūrus tokį modelį, galima būtų ne tik prognozuoti, bet ir kryptingai veikti šiuos rezultatus. Antai, siekiant pagerinti gaminių kokybę, visų pirma reikia rūpintis pakelti darbininkų kvalifikaciją, o norint optimizuoti parametrus, išreiškiamus indeksu P, pirmiausia reikia sumažinti tekamumą, t. y. padidinti stažą. Suprantama, pateiktoji lentelė tėra pirmas, labai primityvus žingsnis tokiam modeliui sudaryti; be viso kito, reikia turėti galvoje, kad kiekvieno rezultatinio parametro modelis bus daugiafaktorinis.

Kita linkmė, kuria tyrėme išsilavinimo efektyvumą, buvo jo poveikis darbininkų kvalifikacijai. Metodika čia buvo paprasta — skaičiavome, per kiek metų vidutiniškai skirtingo išsilavinimo darbininkai įgyja eilinę tarifinę kategoriją. Gavome šiuos duomenis:

Išsilavinimas	Per kiek metų kvalifikacija vidutiniškai pakyla viena kategorija
iki 4 klasių	4,716
5— 6 —,,—	4,545
7— 8 —,,—	4,065
9—11 —,,—	2,583
vidurinis techninis	2,550

Taigi, kylant išsilavinimui, kvalifikacijos kilimo procesas spartėja. Išsilavinimo efektyvumas čia akivaizdus. Tačiau tolesnė analizė parodė, jog išsilavinimas anaipol ne svarbiausias veiksnys, padedantis kelti kvalifikaciją. Čia, kaip ir ankstesniu atveju, padarėme palyginamąją analizę, apskaičiuodami koreliacijos koeficientus tarp išsilavinimo, stažo bei

amžiaus, iš vienos pusės, ir kategorijos, iš kitos. Pasirodė, jog išsilavinimo poveikis ir šiuo atveju silpnesnis, negu kitų dviejų veiksnių⁸. Kiek supaprastinus, pasekmės čia maždaug tokios: jei vienas asmuo, metęs vidurinę mokyklą, pradės dirbti, o kitas tęs mokslą ir pradės dirbti tik baigęs mokyklą, tai pirmasis turės aukštesnę kategoriją, taigi ir uždirbs daugiau. Mes nesugebėjome išaiškinti, ar tokia padėtis užtruktų labai ilgai, ar abiejų galimybės netrukus išsilygintų, tačiau iš duomenų pobūdžio galima daryti išvadą, kad ši tendencija neabejotinai yra ilgalaikė. Tiesa, būtina atsižvelgti į tai, jog mūsų nagrinėjamosiose įmonėse darbas daugiausia nesudėtingas, todėl išsilavinimo poveikis šiuo atveju mažesnis; anksčiau atlikta grupavimo pagal darbo turinį analizė leidžia manyti, jog sudėtingesnio darbo grupėse ši tendencija gali būti ir kita. Tačiau šiuo konkrečiu atveju gautos išvados yra kaip tik tokios. Ir dėl to, matyt, 55% apklaustų darbininkų pareiškė, kad, jų manymu, išsilavinimas nepadedą kelti kvalifikacijos.

Tai leidžia suprasti, kodėl daugelis darbininkų nejaučia pakankamo potraukio mokytis, kuris įveiktų visus sunkumus, neišvengiamus, mokantis vakariniu būdu. Tiesa, į klausimą, kodėl nesimoko, darbininkai dažniausiai nurodo, kad trukdo buitinės sąlygos. Neneigdami šios priežasties svarbos, mes vis dėlto linkę manyti, kad čia pasireiškia natūralus psichologinis siekimas pasiteisinti ne tik svetimo žmogaus — sociologo, bet ir savo akyse. Matyt, kad svarbiausia priežastis, dėl kurios dauguma nesimoko, — ta, jog gamybinė situacija nesudaro tam pakankamai veiksmingų stimulų. Netiesioginiu argumentu tokios išvados naudai gali būti tai, kad besimokančiųjų buitinės sąlygos nesiskiria nuo tų, kurie nesimoko.

Spaudoje plačiai svarstoma, kaip labiau suinteresuoti darbininkus mokytis. Siūloma: keisti vidurinių mokyklų profilį, kad dalis jų orientuotųsi ne į aukštąją mokyklą, o į gamybą; kategorijas suteikti, atsižvelgiant pirmiausia į išsilavinimą; padaryti darbo užmokestį priklausomą nuo išsilavinimo.

Pirmojo pasiūlymo nenagrinėsiu, kadangi jis išeina už mūsų tyrimo ribų. Kai dėl pastarųjų dviejų, tai, nežiūrint didžiulės socialinės išsilavinimo reikšmės, reikalaujančios visokiais būdais skatinti mokymąsi, jie vis dėlto, mano nuomone, tokia forma nepriimtini, nes jie ignoruoja rea-

⁸ Šios išvados iš esmės sutampa su Novosibirsko sociologų išvadomis, nors jos ir gautos visai kitokia metodika. Be to, jų tyrimai parodė, jog išsilavinimas ir stažas tik 40—60% lemia kvalifikaciją. Žr. Количественные методы в социологии, М., 1966, стр. 31, 280—313.

lius darbo rezultatus, paskirstymo pagal darbą principą, ekonominės reformos idėjas. Iš tiesų, ar būtų naudinga suteikti kategorijas ar nustatyti darbo užmokestį, ignoruojant realią kvalifikaciją ir darbo rezultatus? Tai, gal būt, skatintų mokytis, bet atimtų norą kelti kvalifikaciją, didinti darbo našumą.

Mūsų laboratorija šiuo klausimu parengė kai kurias rekomendacijas, kylančias iš tyrimo rezultatų. Mes siūlome kategorijų suteikimą diferencijuoti pagal darbo turinį: sudėtingesnio darbo grupėse reiktų labiau atsižvelgti į išsilavinimą, nes šiuo atveju jis ryškiai koreliuojasi su darbo rezultatais. Būtina racionaliau panaudoti darbininkus pagal jų išsilavinimą, labiau išsilavinusius skirti į sudėtingesnę darbą. Pagaliau, bet kuriuo atveju reikia tobulinti kategorijų suteikimo praktiką, kad būtų atsižvelgiama ne tik į normų vykdymą ir pan., bet ir į bendrą darbo kultūrą, iniciatyvumą bei kitus rodiklius, kurie sintezuojasi indekse ПИД; pastebima išsilavinimo koreliacija su šiuo indeksu leidžia tikėtis, kad tai padės skatinti mokymąsi.

Taigi, mūsų iškeltoji hipotezė iš esmės pasitvirtino. Kartu paaiškėjo, kad išsilavinimas toli gražu ne visais atvejais duoda apčiuopiamą gamybinį efektą. Besąlygiškas teigimas, kad išsilavinimas duoda didžiulį gamybinį efektą, įvykus kultūrinei revoliucijai, smarkiai pakilus darbininkų išsilavinimui, nežiūrint techninės pažangos, daugeliu atvejų skamba pernelyg optimistiškai.

Visa tai, žinoma, nereiškia, jog autorius linkęs nepakankamai vertinti išsilavinimo reikšmę. Anaiptol, išsilavinimas turi tokią didžiulę socialinę reikšmę, kad net tuo atveju, jeigu jis neduotų jokio materialinio efekto, o tik reikalautų visuomenės išlaidų — ir tokiu atveju jis būtų visokeriopai skatintinas. Bet gi išsilavinimas dažnai duoda ir gamybinį efektą. Tarp kita ko, mūsų tyrimas parodė, jog išsilavinimas yra svarbus veiksnys, formuojantis komunistinę pažiūrą į darbą: labiau išsilavinę darbininkai žymiai giliau, sąmoningiau suvokia visuomeninę darbo prasmę. Taigi, autorius ne prieš išsilavinimo kilimą. Norisi tik įspėti dėl iliuzijų, galinčių tapti žalingomis, jeigu, pasidavę joms, patikėtume, kad pakilęs išsilavinimas savaime išspręs visas darbo našumo kėlimo problemas. Tik realistinis požiūris į problemą įgalins ją spręsti optimaliai, su didžiausia nauda visuomenei ir kiekvienam jos nariui.

Ta proga reikia paliesti dar vieną iš mūsų tyrimo kylantį klausimą, kuris yra labai rimta mūsų visuomenės socialinio vystymosi prognozavimo problema, tačiau mokslinėje literatūroje jis nekliamas.

Penkmečio planas numato iš esmės įgyvendinti visuotinį jaunimo vidurinį mokslą. Į gamybą vis didėjančiu srautu pradės įsilieti jaunuoliai, baigę vidurines mokyklas. Mūsų tyrimas, kaip ir kiti šios rūšies tyrimai, rodo, jog darbininkų pasitenkinimas darbu priklauso nuo jo turinio: juo sudėtingesnis, kūrybiškesnis darbas, tuo didesnį pasitenkinimą jis suteikia darbininkui. Ši tendencija ypač būdinga didesnio išsilavinimo darbininkams. Bet kita medalio pusė ta, kad monotoniškas, vieno-
das, nekūrybinis darbas nepatenkina daugelio, ir juo didesnis išsilavinimas, tuo didesnis tas nepasitenkinimas. Technikos pažanga sudaro pagrindą šiam prieštaravimui įveikti. Tačiau daugelyje gamybos grandžių darbininkų išsilavinimo dinamika pralenkia techninės pažangos tempus. Tai konstatuoja visa eilė mokslininkų⁹. Turint galvoje, kad techninė pažanga vyksta laipsniškai, o išsilavinimas artimiausiais metais pakils smarkiu šuoliu, galima tvirtinti, kad žymiai padidės skaičius aukšto išsilavinimo darbininkų, dirbančių mažai turiningą darbą. Vargu ar yra pagrindo galvoti, kad, pavyzdžiui, mūsų nagrinėjamose įmonėse per šiuos kelerius metus įvyks kokių nors labai esminių technikos pakitimų. Tuo tarpu vidurinis mokslas vis didėjančiu mastu darysis norma, visų pirma jaunesiems darbininkams, o jie kaip tik labiausiai reiklūs darbo turiniui. Vadinasi, galima manyti, jog padaugės darbininkų, nepatenkintų savo darbu. Reikia atsižvelgti ir į tai, kad didesnio išsilavinimo darbininkai reiklesni ir darbo organizavimui, ir iš viso administracijai (tiek darbo, tiek ir laisvo laiko organizavimo bei kultūros požiūriu). Taigi, yra pagrindo galvoti, kad, įgyvendinus vidurinį mokslą, gamybos sferoje gali atsirasti tam tikrų kolizijų. Visa tai reikia numatyti, nes tik tokiu atveju galima iš anksto įvykdyti priemones, kurios sumažintų ar visai pašalintų tokių nepageidaujamų reiškinių galimybę. Samprotavimai, kad reikia spartinti techninę pažangą, trivialūs, ir nuo tokių platoniskų pageidavimų, ji, žinoma, nepaspartės. Bet yra ir realių kelių, kaip, pavyzdžiui, jau minėtas racionalesnis darbininkų paskirstymas, atsižvelgiant į jų išsilavinimą. Tai, be viso kito, duotų ir ekonominį efektą. Ir sudarant įmonėse išsilavinimo normatyvus pagal specialybes ar operacijas, kaip anksčiau minėtieji normatyvai J. Vito fabrike, reiktų kiekvienu atveju nurodyti ne tik išsilavinimo minimumą, bet ir jo maksimumą. Žinoma, tos ribos turėtų būti pakankamai elastingos, ir normatyvų taikymas neturi tapti dogma: jų paskirtis būtų reguliuoti teisingą darbininkų paskirstymą.

⁹ М. Э. Лепп, Воздействие технического прогресса на отношение рабочих к труду (Автореферат), Тарту, 1966, стр. 17.

* * *

Pateiktieji duomenys ir išvados nepretenduoja į platesnį iškeltų klausimų sprendimą. Mūsų tyrimas tik kai kuriais atvejais leidžia daryti tokias bendresnio pobūdžio išvadas, o iš esmės jos taikytinos tik minėtoms įmonėms, kurioms atranka yra pakankamai reprezentatyvi. Apibendrinti išvadas neleistina ne tik dėl ribotos mūsų atrankos apimties, bet ir dėl eilės specifinių lengvosios pramonės įmonių ypatybių. Šiose įmonėse, palyginus su kitomis pramonės šakomis, darbas paprastai mažiau sudėtingas; žemesnis, negu kitose šakose, čia ir darbininkų išsilavinimas (darbininkų pasiskirstymas pagal išsilavinimą atrankinėje vi-sumoje: iki 4 kl.— 18%, 5—6 kl.— 26,8%, 7—8 kl.— 39,3%, 9—11 kl.— 14%, spec. vidurinis ir nebaigtas aukštasis — 1,9%; išsilavinimo vidurkis — maždaug 6,5 kl.). Didžiąją darbininkų dalį tyrinėtose įmonėse sudaro moterys (86,4%), tai taip pat suteikia duomenims tam tikrą specifiką. Pagaliau kai kuriais atvejais analizė negalėjo būti pilna dėl nedidelio darbininkų skaičiaus, o tai apribojo galimybes daryti smulkesnius grupavimus ir atitinkamai detalesnes ir patikimesnes išvadas. Bendresnėms išvadoms gauti reikalingi platesni tyrimai.